

Araştırma Makalesi • Research Article

The Esoteric Interpretation of the Story of Jesus (The Case of Bursevî)¹

Hız. İsa Kıssasının İşârî Yorumu (Bursevî Örneği)

Zafer YILMAZ²

İskender ŞAHİN³

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 27 October 2025

Received in revised: 14 November 2025

Accepted: 18 November 2025

Keywords:

Esoteric Tafsîr

Qur'an

Narrative

Jesus

Rûh al-Bayân

Holy Spirit

ABSTRACT

Since the time of the first human, Adam, the Qur'an has presented many historical events in the form of narratives (qışaş). These narratives, by offering examples from past events, encourage human reflection and guide decision-making about the future. Consequently, throughout the history of Islamic thought, exegetes have expressed their interpretations and reflections on these stories in various ways including mystical (şûfî) commentaries. Mystics (şûfîs), who hold a significant place in the tradition of knowledge and spiritual wisdom, have contributed greatly to the preservation and transmission of Islam to later generations. Through their esoteric (ishârî) interpretations, they have left profound marks on the spiritual landscape. In these interpretations, Qur'anic narratives play an essential role, serving as key sources for exploring spiritual states and stations. Among these narratives, the story of Jesus occupies a special position. His miraculous conception, birth, extraordinary life, the miracles that amazed people, and his death have always aroused deep curiosity and questioning. This study focuses on the esoteric interpretation of the story of Jesus, one of the ulû al-'azm prophets, to whom the Gospel was revealed. The aim of this article is to present and contribute to the understanding of how the story of Jesus has been interpreted from a mystical perspective. For this purpose, we primarily examined the works of İsmail Hakkı Bursevî, including Rûh al-Bayân, Kitâb al-Natîjah, Majî' al-Bashîr li-Ajl al-Tabshîr, and Tamâm al-Fayd. These sources were analyzed to find esoteric and mystical answers to questions surrounding this prophetic narrative.

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Ekim 2025

Revizyon tarihi: 14 Kasım 2025

Kabul tarihi: 18 Kasım 2025

Anahtar Kelimeler:

İşârî Tefsîr

Kur'an

Kıssa

Hız. İsa

Rûhu'l-Beyân

Rûhu'l-Kudûs

ÖZ

İlk insan Hız. Âdem'den itibaren insanlık tarihi içerisinde meydana gelen birçok olayı Kur'an, kıssa formatı altında ele almaktadır. Kıssalar geçmişte yaşanmış olaylardan örnekler vererek insanın tefekkür etmesine ve olay hakkında düşünüp karar vermesine yardımcı olurlar. Bu nedenle müfessirler de İslam düşünce tarihi içerisinde kıssalarla alakalı olarak yorum ve düşüncelerini çeşitli şekillerde ortaya koymuşlardır. Mutasavvıfların kıssalarla ilgili ortaya koyduğu yorumlarda bunlardan biridir. İlim ve irfan geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan mutasavvıflar, İslam dininin günümüze ulaşmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Nitekim mutasavvıflar, nebevî hikmetin okunması, anlaşılması ve daha iyi yaşanması hususunda manevî iklimimizde önemli izler bırakmışlardır. Bu nedenle onların ortaya koydukları tasavvufî/ışârî tefsirlerde kıssalar önemli bir yere sahiptir. Kur'an kıssaları tasavvufî hal ve makamların en yoğun şekilde ele alındığı yerlerdir. Hız. İsa kıssası da bunlardan biridir. Zira annesinin ona hamile kalışı, doğumu, hayatı, insanların hayretini celbeden birçok mucizelerle donatılması ve ölümü gibi konular insanlar tarafından merak konusu olmuş ve hep sorgulanmıştır. Bu nedenle çalışmamız kendisine dört büyük kitaptan biri olan İncil'in verildiği ve ulûl-Azm peygamberlerden Hız. İsa'nın kıssasının işârî yorumunu müstakil olarak ele aldı. Aynı zamanda bu makale tasavvufî açıdan Hız. İsa'nın kıssasının nasıl ele alındığı ve yorumlandığı hususunda konunun muhataplarına bir kesit

¹ Bu çalışma Zafer Yılmaz tarafından 2025 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı bünyesinde ve Prof. Dr. İskender Şahin danışmanlığında hazırlanmış olan "Peygamber Kıssalarının İşârî Yorumu (Bursevî Örneği)" adlı doktora tezimizin bir kısmından üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, zaferyilmaz@gmail.com, 0000-0003-3499-9580.

³ Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, iskender.sahin@ikcu.edu.tr, 0000-0002-0535-5762.

sunmayı ve katkıda bulunmayı hedefledik. Bu sorulara başta İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*, *Kitâbü'n-Netîce*, *Mecû'î'l-Beşîr li-Ecli't-Tebşîr* ve *Tamâmü'l-Feyz* gibi tasavvufu konu edinen eserlerine müracaat ederek işârî/tasavvufî cevaplar aranmıştır.

GİRİŞ

Kur'ân, insanlık tarihi içerisinde meydana gelmiş birçok olayı kıssa formatı altında konu edinmiştir. Geçmişten örnekler veren kıssalar, insanın geleceği hakkında tefekkür etmesine ve karar vermesine yardımcı olurlar. İnsanın yaratılışı ve ölümü üzerine düşünülmesi gereken konulardan birisi de Hz. İsa olayıdır. Nitekim onun kıssası Allah'ın zat, fiil ve sıfatlarının en fazla tecelli ettiği, Kur'an kıssalarından biridir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem'in kıssası on beş sûrede ele alınmaktadır. Hz. İsa gerek İslâmî kaynaklarda ve gerekse Hristiyanlıkta ismi Mesih veya İsa şeklinde zikredilmektedir. Kendisine kitap olarak İncil verildiği ve aynı zamanda Hz. Muhammed'i müjdeleyen müjdecî bir peygamber olduğu vurgulanmaktadır. Yine Kur'ân'da onun ismi ülü'l-azm peygamberler arasında zikredilir. Ona inanan müntesiplerine Hristiyan topluluğu denildiği ve kendi inanışlarına göre Hz. İsa'nın Tanrının oğlu olan bir ilah olduğu, yani üçün biri şeklinde teslis inancıyla inandıkları bilinmektedir (en-Nisâ 4/171) (Yüksel, 2017, s. 136).

Hz. İsa'nın kıssası birçok ilkleri barındırması açısından klasik tefsir eserlerinde çokça konu edinilmiştir (er-Râzî, 1420: 8/185-257; et-Taberî, 2000: 5/329-455; ez-Zemahşerî, t.y. :5/329-455; İbn Kesîr, 1999 :2/28-41; es-Semerkandî, 2005 :2/356-388). Yine mutasavvıflar tarafından onun babasız yaratılması, beşikte konuşması, hayatıyeti ve mucizeleri gibi konular, tasavvufî bir bakış açısıyla ele alınmışlardır. Bunların başında Semerkandî (ö. 373/983) Sülemî (ö. 412/1021), Kuşeyrî (öl. 465/1072), Rûzbihân el-Baklî (ö. 606/1209), Necmuddin Kübrâ (ö. 618/1221), Nahcivânî (ö. 920/1514) ve İbn Acîbe (ö. 1224/1809) gibi sûfî müfessirler konuyu tasavvufî yönüyle ele almış ve yorumda bulunmuşlardır (el-Baklî, 2008 :1/75-82; el-Kübrâ, 2009 :4/167; el-Kuşeyrî Ebû'l-Kasım Abdülkerîm b. Hevâzin En-Nisabûrî, t.y. :1/237-244; en-Nahcuvânî, 1325 :1/105-111; es-Semerkandî, t.y. :1/207-219; es-Sülemî, 1421 :1/54; İbn Acîbe, 1419 :1/345-359). Celvetî tarikatı şeyhlerinden biri olan İsmail Hakkı Bursevî de (ö.1137/1725) tefsirinde Hz. İsa kıssasını, birçok işârî tefsir müfessirinin görüşleri yanında kendi tasavvufî düşünce ve yorumlarını da katarak açıklamaya çalışmıştır. Müellif, *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde Kur'ân ayetlerini ele alırken, genelde rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin yanında işârî tefsirin önemli simalarından nakillerde bulunmuştur. Bunun yanında kendi yorumları ve Mevlânâ (ö. 672/1273), Sa'dî (ö. 691/1292) ve Hâfız'dan (ö. 792/1390) Farsça şiirler ve tasavvufî menkıbelere yer vermiştir. Bursevî, bu yorumlarında Allah'ın isim ve sıfatlarına çokça yer verdiği ve İbn Arabî (ö. 638/1240) çizgisini takip ettiği görülmektedir. Müfessir, genel itibarıyla işârî yorumlarını vahdet-i vücud anlayışı içerisinde Allah'ın fiil, isim ve sıfatları ekseninde ele alır ve yorumlarda bulunur. Sûfîlerin anlayışında olduğu gibi o da âlemin var oluş sebebini ilahî isimler olarak görür. Âlemdeki varlıkların meydana gelmesini Allah'ın isimlerinin tecellisi neticesinde meydana geldiğini söyler. Ona göre, ilk imam ismin "Allah" olduğu ve bununla birlikte altı ismin⁴ daha imam isim olarak nitelendirildiği ve diğer isimlerin ise bunlara tâbî olduğunu belirtir (Bursevî, 2020a :13). İlahî isimleri cemâl ve celâl olarak iki kısım şeklinde ele alan Müellif, bir müridin kemâl yolunda mesafe almasını celâl'den cemâl'e sülûküne bağlar. Zira celâl'den cemâl'e seyrü seferinde ahkâm ve menzilleri tamamladıktan sonra kemâl hazretine ulaşması söz konusu olur. Bu menzilleri kendi nefsinde bulamayan bir kişinin başkasına mürşidi kâmil olamayacağını belirten Bursevî, gerçek bir mürşidin bu basamaklarda mesafe kat etmesi gerektiğini söyler (Bursevî, 2019 :110-111). Nitekim O, eserlerinde bu tasavvufî düşünce ve anlayışı içerisinde Hz. İsa kıssasını ele alarak değerlendirdiği görülmektedir.

Hz. İsa'nın doğumu, beşikte konuşması, mucizeleri ve ölümü birçok ilkleri barındırması dolayısıyla birçok araştırmacı tarafından merak konusu olmuş ve bununla alakalı kitap (Ataurrahim, 1985; Fatış, 2000; Sönmez, 2004; Tümer, 1997), makale (Abdullah, 1990; Denizler, 2019; Güç, 1991) ve tezler yazılmıştır. (Akdemir, 1992; Güzel, 2000; Parlak, 2008). Ancak araştırmamızda görebildiğimiz

⁴ Bk. Bu isimler: "Hayy", "Alîm", "Mürîd", "Kâil", "Cevâd", "Muksit", dir.

kadarıyla Hz. İsa kışasını işârî/tasavvufî boyutuyla değerlendirilip hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle çalışmamızda Hz. İsa kışasını işârî yönüyle ele alıp incelemeyi, hayatındaki önemli olaylara dâir, işârî anlam ve mesajı ortaya koymayı önemli gördük. Bu anlamda çalışmamızı, mutasavvıf kişiliğiyle tanınan Bursevî'nin eserlerinde Hz. İsa kışasıyla alakalı ortaya koyduğu işârî yorumunu ele almanın bu alana katkı sunacağını düşündük.

Makalede Bursevî'nin Hz. İsa ile alakalı ele aldığı tasavvufî düşünce ve görüşleri kısa başlıklar altında ele alınarak izah yoluna gidildi. Aynı zamanda konuyla ilgili ayetlerin işârî yorumuna yer verildi.⁵ Bu hususta Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalışı ve doğumu, Hz. İsa'nın beşikte konuşması ve kendisine verilen mucizeler, Hz. İsa'nın vefatı ve Allah'ın katına yükseltilmesi gibi konu başlıkları altında ele alınıp yorumlanmaya çalışıldı. Çalışmanın kaynağı olarak başta müfessirin *Rûhu'l-Beyân* tefsiri, *Kitâb'ul Hutâb*, *Kitâbu'l-Envâr*, *Kitâbü'n-Netîce* ve *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Rical* gibi tasavvuf içerikli eserlerine müracaat edilerek onun tasavvufa dair düşüncelerinden faydalanma yoluna gidilmiştir.

1. HZ. İSÂ KISSASI

Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem olayı, Kur'an'ın genişçe yer verdiği kıssalardan biridir. Hz. İsa'nın soyu, annesi Hz. Meryem ve onun babası İmran b. Mâsâ üzerinden Hub'um b. Süleyman'a dayanmaktadır (et-Taberî, t.y. :2/13; Köksal, 2004 :2/304). Hz. İsa'nın annesi Meryem ve ailesinden bahseden Kur'an, onun ailesinin âlemlere üstün kılınan dört aileden biri olduğunu belirtir (Âl-i İmrân 3/33). Yine Kur'an-ı Kerîm, Hz. İsa'nın babasız doğumunu müjdelere ve onu *Allah'tan bir ruh ve kelimesi* şeklinde nitelendirir. Aynı zamanda onun bir kul ve peygamber olduğunun altını çizer ve doğumunu Hz. Âdem'in doğumuna benzeterek Allah'ın yaratma kudretine delalet ettiğinin haberini verir (Meryem 19/22-26). Neticede Hz. İsa ve annesi Kur'an'ın önemle üzerine durduğu şahsiyetlerdendir. Kur'an'ın doksan üç âyetinde kendisine yer verdiği Hz. İsa'nın, doğumu, mucizeleri ve ölümü en fazla dikkat çeken konular arasında zikredilir. Biz de bu çalışmamızda önemli gördüğümüz başlıklar altında konuyu ele alacağız.

1.1. Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya Hamile Kalışı ve Doğumu

Kur'an-ı Kerîm, Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem ve ailesi hakkında bilgi verir. Onun İmran ailesine mensup olduğunu, annesi tarafından mescide adandığını (Âl-i İmrân 3/35) ve bakımını teyzesinin eşi Hz. Zekeriya'nın üstlendiğini bildirir (Âl-i İmrân 3/37). Hz. İsa'ya hamile kalışını anlatırken Allah Teâlâ, ruhu (Cebrâil'i) insan sûretinde gönderip Hz. Meryem'in İsa'ya hamile kalacağını haber verir. O ise "Bana bir beşer eli değmediği halde nasıl çocuğum olabilir." diyerek itirazda bulunur. Bunun üzerine melek, ona "Allah için bunun kolay olduğunu ve onun dilemesiyle olabileceğini haber verir." Hz. Meryem, doğum sancısı yaklaşıncı insanlardan uzak bir yerde hurma ağacının altına gider ve orada sıkıntısını dile getirerek "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim." diyerek sıkıntısını ortaya koymaya çalışır. Allah Teâlâ da ona orada hurma ağacından taze hurma ve ayaklarının altından da bir su akıtarak onun sıkıntısını hafifletir (Meryem 19/22-26). Neticede bakire olan Hz. Meryem, kendisine hiçbir erkek dokunmadığı halde Hz. İsa'ya hamile kalır ve babasız olarak onu dünyaya getirir.

Hz. Meryem kıssasının, hükümler babından olduğunu söyleyen Bursevî, bu nedenle Meryem'in olayının bilinen bir hadise olduğunu belirtir. Zira Hz. Meryem kavmin eziyetine ve alayına rağmen sabretmesini bilmiş doğru ve iffetli bir kadın olduğunu ortaya koymuştur (Bursevî, t.y. :5/323). Hz. Meryem'in hamile kalışını Kur'an-ı Kerîm Meryem suresinde detaylı şekilde bizlere haber vermektedir.⁶

⁵ Makalede kullanılan ayet mealleri (Altuntaş, H. ve Şahin, M. (çev.). (2009). Kur'an-ı Kerîm Meâli. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları) mealinden alınmıştır.

⁶ Konunun ele alındığı Meryem suresi ayetleri: "*Kitapta Meryem'i de okuyup an. Hani o, evinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti.*" "*Onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, ona ruhumuzu gönderdik; ruh ona tam bir insan şeklinde göründü.*" Meryem, "*Beni senden koruması için çok esirgeyici olan Allah'a sığınıyorum! Eğer Allah'tan sakınan bir kimse isen (bana dokunma)*" dedi. Melek, "*Ben ancak sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamak için rabbim tarafından gönderilmiş bir elçiyim*" dedi. Meryem, "*Ben iffetsiz olmadığım ve bana bir erkek eli bile değmediği halde nasıl çocuğum olur?*" dedi.

Bursevî, Kur'ân'ın işaretine göre Hz. Meryem'in hamile kalışını Cebrâil'in üflemesi neticesinde olduğunu söyler. Zira Hz. İsa peygamber olunca çamurdan kendi eliyle yaptığı kuşa üflemesi sonucu hayat bulmasını da yine Cebrâil'in bu olayına bağlar (Bursevî, t.y. :2/37).

Müellif, konuyla alakalı zikredilen bazı âyetlere getirdiği işârî yorumlar şöyledir.

Meryem, “*Beni senden koruması için çok esirgeyici olan Allah'a sığınıyorum! Eğer Allah'tan sakınan bir kimse isen (bana dokunma)*” (Meryem 19/18).

Bursevî, Hz. Meryem'in “*Allah'a sığınıyorum*” demesini onun takvasına bağlar. Nitekim takva sahibi kişi Allah'a sığınır ve ondan korkar. Fakat münafık bir kişi insanlardan, fâsık kimse ise güç ve otoriteden korktuğunu belirterek Meryem'in takva sahibi olduğuna bu ayetin işaret ettiğini belirtir (Bursevî, t.y. :5/322).

Melek cevap verdi: “*Orası öyle; ancak rabbın buyurdu ki: O bana kolaydır. Biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız. Bu, kararlaştırılmış bir iştir.*” (Meryem 19/21).

Müfessir, yukarıda zikredilen âyetle ilgili şöyle der: Hz. İsa'nın yaratılış durumu Allah'ın ezelde takdir etmesinin bir gereğidir. Zira kâinattaki her şey onun ezelde takdir ettiği hikmetin eseridir. Nitekim bu makamın sırrı ise kendisine açılan kişiye, bela ve sıkıntıların kolay gelmesidir. Bursevî, bu durumda kim hayır bulursa Allah'a hamd etsin, bundan başka bir şeyle karşılaşırsa sadece kendisini ayıplama yoluna gitsin açıklamasını yapar (Bursevî, t.y. :5/323). Bursevî, melek vasıtasıyla Hz. Meryem'e İsa'nın verilmesini, Allah'ın kudretinin delillerinden olduğunu söyler. Nasıl ki Hz. Âdem ve Havva, babasız ve annesiz dünyaya geldikleri gibi, Hz. İsa'da babasız dünyaya böyle geldiğini belirtir. Çünkü onun eliyle insanlar hidâyete erecekler ve onun irşadıyla doğruyu bulacaklardır. Neticede bir mucize olarak dünyaya gelen Hz. İsa, Allah'tan kullarına rahmetinin bir nişanı olarak gönderilmiştir (Bursevî, t.y. :5/323). Babasız nasıl çocuk dünyaya gelir diyenlere müellif, Allah'ın her şeye kadir olduğunu (Bakara 2/148) ve Hz. İsa'nın nefesi rahmaniyle dünyaya geldiğini, et ve kemikten oluştuğunu belirtir (Bursevî, 1976 :234).

Hz. Meryem'in doğumuyla ilgili Kur'ân-ı Kerîm Meryem suresinde genişçe yer verir.⁷

“*Derken Meryem ona hamile kaldı, işte bu sebeple karnında bebeği ile uzak bir yere çekildi.*” (Meryem 19/22)

Bursevî, yukarıda zikredilen ayetin “*Meryem ona hamile kaldı*” ifadesine şöyle bir mânâ verir; burada Cebrâil'in Hz. Âdem'e üflemesi gibi bir durum Hz. İsa içinde söz konusudur. Yoksa ağız ve benzeri yerlerden üfleme şeklinde değildir. Yine bu üflemeden dolayı Hz. İsa'da üç yön oluşmuştur: Cismânî, rûhânî ve bir de her iki yönü cem eden “ahadiyyet” yönüdür. Cismânî yönü, onun Hz. Meryem'in suyundan dünyaya gelmesidir. Rûhânî tarafı, Cebrâil'in üflemesinin etkisiyle çamurdan kuş yaratma ve ölüleri diriltme olayıdır. Üçüncü olarak “ahadiyyet” yönüdür. Bu ise her ikisinden de meydana gelmesidir. Neticede insan şeklinde görünen Cebrâil'e Hz. Meryem'in bakması neticesinde meydana gelen lezzetten dolayı menî rahmine inmiş ve lezzeti gerektiren üflemeden dolayı da İsa'nın yaratılması gerçekleşmiştir. Yani Hz. İsa, sadece annesinin menisinden meydana gelmiştir açıklamasında bulunur (Bursevî, t.y. :5/324).

“*Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine getirdi. Meryem, “Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!” dedi* (Meryem 19/23).

Melek cevap verdi: “*Orası öyle; ancak rabbın buyurdu ki: O bana kolaydır. Biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız. Bu, kararlaştırılmış bir iştir.*” Meryem 19/16-21.

⁷ Hz. Meryem'in doğumunu anlatan ayetler: “*Derken Meryem ona hamile kaldı, işte bu sebeple karnında bebeği ile uzak bir yere çekildi.*” *Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine getirdi. Meryem, “Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!” dedi. Aşağısından biri ona şöyle seslendi: “Tasalanma! Rabbın senin altında bir su kaynağı yaratmıştır.” (Şu) “hurma ağacını da kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün.” Ye iç, gözün aydın olsun! İnsanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok esirgeyici olan Allah'a adakta bulundum; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım*”. Meryem 19/22-26.

Bursevî, “*Doğum sancısı onu, bir hurma dalına (altına) getirdi*” âyetindeki bu ifadeyi şöyle açıklar: Hz. Meryem kendisinde doğum belirtilerini hissedince geceleyin teyzesinin evinden ayrılarak Beytül-Makdis’in dışına çıkar. Hz. Zekeriyâ ve başkalarının görmediği ve bilmediği bir hurma ağacının altına giderek doğumunu burada gerçekleştirir. Müellif bu olayla alakalı *et-Te’vîlâtü’n-Necmiye*’den şöyle bir işârî yorumda bulunur: “Allah Teâlâ, Hz. Meryem’e âyetlerini göstermek üzere soğuk bir kış gününde hurma ağacının altına getirmiş ve soğuğa dayanıklı olmayan hurma ağacından yaş hurma verdirerek kendi kudretinin delillerini Hz. Meryem’e göstermiştir.” (Bursevî, t.y. :5/326; el-Kübrâ, 2009 :4/167). Bursevî bu yorumu naklederek Hz. İsâ’nın babasız olarak Hz. Meryem’den dünyaya gelmesini Allah’ın Kudret sıfatına bağlar.

“(Şu) hurma ağacını da kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün” (Meryem 19/23).

Müfessir, Meryem’e “*hurma ağacını da kendine doğru silkele*” ifadesine bazı tasavvufi yorumlar getirerek açıklamaya çalışmıştır. Meryem’e ağacı kendisine doğru çekmek suretiyle silkeleme emrini iki şekilde açıklar: Birincisi, hurma arzu ve gıda içerir. Bu nedenle babasız çocuk yaratılmasına şaşırın Meryem’e kuru hurma ağacından yaş hurma vermek suretiyle Allah ona başka bir mucize göstermiştir. İkincisi hurma ağacının Hz. Âdem’in çamurundan yaratılmış olmasıdır. Aynı zamanda bu ağacın, insan varlığının manevi hakikatine bir nispetin olduğuna işaret etmektedir. Yine hurmanın meyvesini elde etmek için çalışmaya dayanan kesbî bir amelin sureti olması nedeniyle, ağacı kendisine çekmesi istemiştir yorumlarında bulunur. Allah Teâlâ’nın Meryem’in ayakları altından su akıtmasına gelince su hizmet ve temizlik aracıdır (Şahin, 2018 :95). Aynı zamanda su ilahi feyzin sırrının bir suretidir. Yani Allah her şeyi hikmeti gereği yerli yerinde yaratmıştır. Müellif buradan işaretle sâlikin her kerameti sâlikin onunla tahakkuk ve taalluk ettiği her vakit onun bir sureti olur şeklinde bir açıklamada bulunur (Bursevî, t.y. :5/327).

“*Ye iç, gözün aydın olsun! İnsanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok esirgeyici olan Allah’a adakta bulundum; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım.*” (Meryem 19/26)

Âyette sefi (aklı kıt, ahlaksız) insanların karşısında konuşmamanın zorunlu olduğuna işaret ettiğini söyleyen Bursevî, âyette yasak olanın mutlak sükût olduğunu, hatta zikre devam edenin sükût etmesinin emredildiğini ve bu nedenle seyru sülûkte sükûte devam etmenin sekiz şarttan biri olarak kabul edildiğini söyler. Aynı zamanda bu âyette mâsivâyâ (Allah’tan başka şeylere) yönelmekten de uzak durmaya işaret ettiğini belirtir. Nitekim sâlike yaraşan nâsût (insanlık) âlemini terk edip Allah’ın dışındakileri zikretmekten dilini tutmasıdır. Neticede müfessir, hakikat menziline ulaşmak isteyen Meryem misali hurma ağacını sallamak suretiyle hurma düşürdüğü gibi kalp Meryem’i de Lâ ilâhe illallah zikir ağacını sallaması üzerine nice rabbani feyizler, müşahedeler ve ilâhi keşifler elde edeceğini bildirir. Peygamberlerin ve vuslata ermiş bütün büyüklerin durumunun da böyle olduğunu beyan eder (Bursevî, t.y. :5/327).

1.2. Hz. İsâ’nın Beşikte Konuşması ve Kendisine Verilen Mucizeler

Allah Teâlâ, insanlar içinden seçtiği peygamberlerine vahyi indirmiş ve bunun yanında tamamlayıcı bir cüz olarak peygamberliğin ispatı için aynı zamanda bir de mucizeler vermiştir. Fakat peygamberlere verilen bu mucizeler, kavminin durumu ve zamanın şartlarına göre birbirinden farklı olmuştur. Peygamberler içinde Hz. İsâ’ya verilen mucizeler kendisine has özellikleri içermektedir. Nitekim annesinin ona hamile kalması, doğumu, hayatı ve gökyüzüne kaldırışı gibi birçok mucizevi olay onu diğer peygamberlerden ayrı kılmaktadır. Kur’ân’da onun bu mucizelerine genişçe yer vermiştir. Bursevî, onun bu mucizelerini başta *Rûhu’l-Beyân* tefsiri olmak üzere diğer eserlerinde ele alarak anlatmış ve tasavvufi yorumlarda bulunmuştur.

Kur’ân’ın zikrettiği mucizeler şunlardır: “*Beşikteyken olgun bir kişi gibi konuşması*” (Meryem 19/30; el-Mâide 5/110; Âl-i İmrân 3/46) “*Allah’ın onu Rûhu’l-kudüs ile desteklemesi*” (el-Bakara 2/87, 253; el-Mâide 5/110) “*Ölüleri diriltmesi, abraş ve anadan doğma körü iyileştirmesi*” (Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.) “*Çamurdan yaptığı kuşa üfleyerek uçurması*” (Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110) “*İnsanların evde sakladıklarını ve ne yediklerini haber vermesi*” (Âl-i İmrân 3/49) “*Havarilerin isteği*

üzerine semadan sofrayı indirmedi.” (el-Mâide 5/112-115) “Hz. Muhammed’in geleceğini önceden haber vermesi” (es-Saf 61/6) mucizeleridir.

Bursevî, Hz. İsa’nın mucizelerinin zikredildiği bu âyetleri eserlerinde ele almış ve tasavvufi yorumlarda bulunmuştur. Aşağıdaki başlıklar altında Bursevî’nin Kur’an’da zikri geçen Hz. İsa ile alakalı mucizelerine yapmış olduğu işârî yorumlara yer verilmiştir.

1.2.1. Beşikteyken olgun bir kişi gibi konuşması

İşte o zaman Allah şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene lütfettiğim nimetleri hatırla! Seni Rûhu’l-kudûs’le (Cebrâil) desteklemiştim de hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşuyordun.” (el-Mâide 5/110).

Bursevî, Hz. İsa’nın, beşikte ve peygamberlik döneminde yaptığı konuşmalarını karşılaştırma yaparak şöyle der: “Peygamberlerin çocukluk ve yaşlılık dönemlerindeki konuşmaları arasında bir fark yoktur. Çünkü Hz. İsa’nın bu iki evre de söylediği *“Ben Allah’ın kuluyum, O bana Kitap verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı. Sağ olduğum sürece bana namazı ve zekâtı emretti”* (Meryem, 19/31-32) şeklinde olmuştur. Müellif, Hz. İsa’nın çocukken ve yetişkinlik halinde söylediği sözleri kâmil aklın ürünü olması açısından ele alır. Bu durumun hikmet ehline ve peygamberlere mahsus mükemmellik yönünden uygun olduğunu bildirir (Bursevî, t.y. :2/459).

Hz. İsa beşikte şöyle cevap verdi: *“Ben Allah’ın kuluyum; O bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı.”* (Meryem 19/30).

Bu âyetin hem Hristiyanlara hem de annesine iftira atanlara reddiye olduğuna işaret ettiğini belirten Bursevî, konuyla alakalı şu yorumu yapmıştır; *“Ben Allah’ın kuluyum”* ifadesi, Hristiyanların kendisine isnat ettikleri rab olma iddiasını reddetmektedir. Aynı zamanda annesine yapılan zina töhmetini ortadan kaldırmak anlamını da içermektedir. Yine âyette kulluğun insanlığın en güzel isimlerinden biri olduğuna işaret ettiğini söyler (Bursevî, t.y. :5/330).

“Nerede olursam olayım, o beni kutlu ve bereketli kıldı; yaşadığım sürece bana namazı, zekâtı ve anneme saygılı olmayı emretti; beni zorba ve isyankâr yapmadı.” (Meryem 19/31).

Müellif, bu âyetin tasavvufî yorumunda, kişinin Allah’ın mükellef kıldığı şeyleri yerine getirmesinin kulluk olduğuna işaret ettiğini belirtir. Nitekim mükellefiyetler ya yolun başında tezkiye için veya yolun sonundakiler gibi şükür eda etmek için olur. Kul hayatta olduğu müddetçe her iki durumda da ondan kulluk sakıt olmaz şeklinde açıklamalarda bulunur (Bursevî, t.y. :5/331).

“O hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşacak ve sâlih kişilerden olacak.” (Âl-i İmrân 3/46).

Bursevî, âyetin işârî yorumunda Hz. İsa’nın sâlihlerden olduğuna değinmiş ve bu hal için şöyle bir açıklamada bulunmuştur: Salah hali, ister nübüvvet istersen velâyet olsun, kalplerin ve diğer organların din ve dünya işlerinde insanın ulaşacağı bütün makamları toplayan bir haldir (Bursevî, 2024 :97). Bu nedenle Hz. İsa birçok hallerden geçerek sâlihler makamına ermiştir. Müfessir, bir kişinin bu makama ermesi için bütün hal ve davranışlarında doğru bir yolda doğru bir üslupla hareket etmesi gerektiğini, aksi takdirde sâlihler zümresinden olamayacağını belirtir (Bursevî, t.y. :2/35).

1.2.2. Allah’ın onu Rûhu’l-Kudûs ile Desteklemesi

“O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa’ya açık deliller verdik ve onu Rûhu’l-kudûs’le destekledik. Allah dileyseydi elçilerin ardından gelen insanlar, kendilerine bunca açık delil geldikten sonra birbirine düşüp savaşmazlardı; lakin farklı yollara yöneldiler. Bu sebeple kimileri iman etmiş, kimileri de inkâr etmişlerdir. Allah dileyseydi aralarında savaşmazlardı fakat Allah dilediğini yapar.” (el-Bakara 2/253).

İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu’l-kudûs’le alakalı şöyle der; Allah’ın Hz. İsa’yı diğer insanların yaratılışından ayrı olarak üfleyip yarattığı ruhtur. Zira onun yaratılışında bir erkeğin sulbünden bir şey

olmadığı gibi aynı zamanda hayız gören bir rahmin içinde barındırmıştır. Bilakis Allah'ın Hz. Meryem'in rahmine yerleştirdiği "kelimesi" ve ondan bir "ruh" olarak yaratmıştır. Bu ise sadece Hz. İsa'ya has olan bir durumdur. Nitekim Allah Teâlâ; "*Biz ona (Meryem'e) ruhumuzdan üfledik*" (et-Tahrîm, 66/12) şeklinde yaratıldığını zikretmektedir. Rûhu'l-kudûs'teki kudûs mukaddes manasında Allah olduğunu söyleyen Bursevî, ruhun ise Cebrâil olduğunu belirtir. Cebrâil ise Hz. İsa'nın hayatının başında, ortasında ve sonunda bil vasıta bulunmuştur, şeklinde açıklar (Bursevî, t.y. :1/393).

Bursevî, Rûhu'l-kudûs konusunu diğer eserlerinde daha kapsamlı ele aldığı görülmektedir. Nitekim o "*Kitâbu'l-Envâr*" adlı eserinde Rûhu'l-kudûs'ün Cebrâil olduğunu ve mukaddes ruh mânâsına geldiğini belirtir. Zira Hz. Meryem'e Cebrâil'in, nefh etmesinin sebebi, Hz. İsa'ya onun feyzinin intikal etmesi ve onun nefhiyle İsa'nın dünyaya gelmesidir (Bursevî, 2016 :38). Müellif, *Kitâbü'n-Netîce* eserinde ise Rûhu'l-kudûs'ün Cebrâil olduğunu belirtir ve bu hususta şöyle der: Aslında kudûs Allah'tır. Fakat burada ruha şeref izafe etmek için kullanılmıştır. Rûhullâh ve Rûhu'l-kudûs'ün gerçekte bir olduğunu belirten Bursevî, Hz. Âdem'in nefhinin bizzat Allah tarafından olduğunu, Hz. İsa'nın ise Cebrâil'in Hz. Meryem'e nefh etmesinden meydana geldiğini zikreder (Bursevî, 2019 :326).

Bursevî, Rûhu'l-kudûs'ün Hz. Meryem'in yakasına nefh etmesiyle alakalı *Tamâmu'l-Feyz*'de şöyle denildiğini zikreder: Cismânî ve rûhânî bütün âlemin ilk heyula (cevheri) nefesi rahmanidir. İmkân âleminde ne varsa hepsi bu rahmani nefesle meydana gelmiştir. Nitekim Allah, bütün ruhları yaratıp onların başına da "Rûhu'l-kudûs" denilen bir meliki görevlendirmiştir. Bunun neticesinde bedenler insani ruh ile hayat buldukları gibi ruhlar da bu rahmani ruh ile hayat bulmuşlardır. Neticede Allah, Rûhullah'ı (İsa'yı) yaratmayı murâd edince Meryem'in yakasına üflemesi için Rûhu'l-kudûs'e (Cebrâil'e) üflemeği emretmiştir. Onun üflemesi neticesinde Meryem'in rahmine yayılan bu üfleme ayn olarak tezahür etmiştir. Sonuç itibarıyla yağın rahmet yağmurunu kabul eden toprak misali, Hz. Meryem'in rahmi de ruhun bu feyzini kabul ederek Hz. İsa'nın dünyaya gelmesine vesile olmuştur şeklinde belirtir (Bursevî, 2020b :146). Bursevî, Hz. İsa'nın Rûhu'l-kudûs'ün tesiriyle doğduğunu şöyle izah eder: Ruhtan ruh tevellût ettiği gibi, Rûhu'l-kudûs'ün nefhinden ise İsa (Rûhullâh) doğmuştur (Bursevî, 2019 :528). Müfessir, bu açıklamalarıyla Hz. İsa üzerinde Rûhu'l-kudûs'ün etkisini ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir.

Müfessir, Hz. Muhammed'in Hz. İsa'nın ruh yönüyle dedesi olduğunu Rûhu'l-kudûs'le bir bağlantı kurarak şöyle nakleder: Hz. İsa'nın babası "Rûhu'l-kudûs" tür. Çünkü Hz. İsa'nın dünyaya gelişi sırasında Hz. Meryem'e Rûhu'l-kudûs'ün bir insan şeklinde gelerek onda (İsa'da) nutfenin oluşması için annesinin rahmine ulaşacak tesirli üfleme yapması sonucu, cesediyet ve insan şeklinde görünmesini sağlamıştır. Bu yönüyle Hz. İsa'nın babası konumunda sayılır. Hz. Muhammed'in ruhaniyet bakımından Hz. İsa'nın dedesi olması durumunu şöyle izah eder: Hz. Muhammed'in ruhu bütün ruhlardan önce yaratıldığı için bütün ruhlar onun ruhundan feyezane etmiştir. Nitekim cesediyet bakımından bütün insanlığın atası konumundaki Hz. Âdem, ebu'l-beşer konumunda olduğu gibi, Hz. Muhammed'e ebu'l-ervah konumundadır. Neticede Hz. İsa feyzini Rûhu'l-kudûs'ten almıştır. O da Hz. Muhammed'in ruhaniyetinin membaı olan ruhtan almıştır. Böylece Rûhu'l-kudûs için baba konumunda olan Hz. Muhammed bir vasıta Hz. İsa içinde de konumunda olduğunu ifade eder (Bursevî, 2020b :119).

Müellif, Hâfız'ın Rûhu'l-kudûs'le ilgili şöyle dediğine yer verir: "Şayet Rûhu'l-kudûs'ün (Cebrâil'in) feyzi yardım ederse, Meryem oğlu İsa'nın yaptığını başkalarının da yapması mümkün olur." Bursevî Hafız'ın bu görüşüne katıldığını açıklar. Fakat bu feyzin ortaya çıkması için Hz. İsa'nın şu sözüne atıfta bulunur, "*İki defa doğmayan göklerin melekûtuna asla giremez.*" Müfessir, burada zikredilen iki doğumu şöyle açıklar: birincisi cismânî olan tevellüttür. Bu ise ilk önce nutfeye, akabinde alaka ve sonra bir parça et olarak taayyün meydana gelinceye kadar birtakım yaratılış evrelerine uğrar. Rahimde yaratılış tamamlanınca da Allah "*Ona ruhumdan üflediğim zaman*" buyruğuyla hayat verir. İkinci doğum ise kişinin sûret elbiselerini çıkarıp her şeyin batını ve sırrı olan melekût âlemine girmesiyle oluşur. Yani birinci doğum nutfeye tohumunun rahim toprağına atılmasıyla olur, ikinci doğum ise irşâdi nefsin, talibin istidat rahmine atmasıyla olduğunu belirtir (Bursevî, 2020b :377-378).

1.2.3. Ölülere Diriltmesi, Abraş ve Anadan Doğma Körü İyileştirmesi

Bursevî, “*Ben anadan doğma körü ve alacayı iyi ederim.*” (Âl-i İmrân 3/49) âyetinde zikredilen “Ekmeh ve Abras” yani kör olarak doğan ve alatenlik deri üzerinde beyazlık olan bu iki hastalığın özellikle zikredilmesiyle ilgili şöyle der. O zamanki tabiplerin bu hastalıklar karşısında çaresiz kalmalarıdır. Çünkü Hz. İsa bu hastalıktan kurtulma talebinde bulunanları iyileştirerek Allah’ın kendisine verdiği mucizeleri ortaya koymuştur. İnsanlardan da bu durum karşısında kendisinin Allah’ın peygamberi olduğunu tasdik etmelerini ve Allah’a inanmalarını istemiştir (Bursevî, t.y. :2/37). Müellif, “*Ekmeh*” batinî ayıplara işaret ettiğini ve nefsin ahlaklarından olan batinî güzellikleri etkileyip zarar verdiğini söyler. Zira rüyada âmâ birisini görmenin hakkı görmemeye işaret ettiğini bu nedenle nefsin ayıplarından sayıldığını belirtir. Yine “*Abras*” zâhiri güzellikleri yok eden ve benzerlerine kıyasla bedeni güzelliği kusurlu yapan bir ayıba işaret ettiğini açıklar (Bursevî, 2024 :100).

Bursevî, rûhânî hayatın büyük cihatla mümkün olacağını söyler ve Hz. İsa’nın “ölüleri diriltirim” olayına bu pencereden bakar ve âyetteki ölümler ifadesini ise ruh sıfatının ölümleri olarak kabul eder. Ona göre burada büyük cihatla nefsi öldürmeye işaret olduğunu, bunun gerçekleşmesi için, nefis ve sıfatlarını, riyazat ve mücahede ile öldürmek suretiyle, ruha ve onun sıfatlarına yaşama hakkı vermiş olacağını belirtir (Bursevî, 2024 :100). Müfessir, *Kitâbu'l-Envâr* adlı eserinde Hz. İsa’ya verilen mucizelerin bir benzerinin ümmeti- Muhammed’den bazı kişilerde zuhur ettiğini belirtir ve şöyle bir açıklama getirir: “Hz. İsa’nın nefh ile nasıl ölümler diriltip ve hastalara şifa oluyorsa, bunun benzerini ortaya koyacak bu ümmetin içinde vârisi İsa olanlar vardır.” Nitekim insani kâmil olanlar kalplerin ihyasına yönelik nazar ederken, bazıları da Bâyezid Bestami ve Niyazi Mısri gibi karıncaya hayat verir ve timsahın karnından çocuğu diri olarak Yûnus misali çıkarırlar (Bursevî, 2016 :38). Ayrıca Bursevî, Hz. İsa’ya verilen ölümleri diriltme mucizesiyle alakalı kendisine gösterilen dört kişiyi dirilttiğini belirtmektedir (Bursevî, t.y. :2/37).

1.2.4. Çamurdan Yaptığı Kuşa Üfleyerek Uçurması

Bursevî, Ali İmran 49. âyette, Hz. İsa’nın kuşa hayat vermesiyle ilgili olarak “*Halk ederim*” kelimesinin “ibdâ ve tekvîn” anlamında olmayıp bilakis “takdir ve tesviye” yani derleyip düzeltme anlamında olduğunu söyler. Zira Hz. İsa’nın kuşa benzer bir şey yaptığını ve üfleyince ise Allah’ın izniyle kuşlar gibi canlanıp uçtuğunu söylemesi, aslında kuşa hayat verenin Hz. İsa değil, bilakis Allah Teâlâ olduğuna işaret etmektedir. Çünkü hayatı ve ölümü yaratanın Allah olduğu ve onun dilemesiyle her şeyin olacağını açıklar. Hz. İsa’nın üflemesini de bu manada vesile kapsamında ele alır (Bursevî, t.y. :2/37).

1.2.5. İnsanların Evde Sakladıklarını ve Yediklerini Haber Vermesi

Hz. İsa’nın peygamberliğinin tasdik edilmesine dair istenilen diğer bir mucize ise Âl-i İmrân 49. “*Evlerinizde ne yiyor ve neyi biriktiriyorsanız size haber veririm.*” âyetinde işaret edilen insanların evlerinde biriktirdiklerini ve ne yediklerini gaybı olarak bildirmesidir. Bursevî, evlerde yenilen ve biriktirilen şeylere seyrü sülûk’un, ıslah ve inşası yönüyle bakar ve şöyle der; seyrin olması için, helal ve temiz şeylerle şeriata tabi olmak gerekir. Ancak bu sayede seyrin mümkün olacağı belirtir. Ayrıca şeriat ilmine uygun olarak biriktirdiğiniz şeyleri de haber vereceğini ve bunun da ilmi hakikatle ilgili olan rûhânî gıdalar olduğunu söyler (Bursevî, 2024 :101).

1.2.6. Havarilerin İsteği Üzerine Semadan Sofra İndirmesi

Havarilerin sofra isteme olayına tefsirinde genişçe yer veren Bursevî, konuyla ilgili bazı âyetlere işârî mânâlar vermiştir. Müfessirimizin işârî yorumlar yaptığı âyetler şöyledir:

Havariler “*Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofra indirebilir mi?*” diye sormuşlardı. O şöyle cevap verdi: “*Eğer iman etmiş kimseler iseniz Allah’a saygılı olun.*” (el-Mâide 5/112).

Bursevî, ayetle alakalı şu işârî manayı verir: Havariler Hz. İsa’dan “*Rabbin bize gökten bir sofra indirebilir mi?*” diye hitap ederek ondan gökten sofra indirmesini istemişlerdir. Fakat onların taleplerindeki ifadelerini edebe aykırı bulan Hz. İsa, onları bu hitaplarından dolayı saygılı olmaya davet etmiştir. Ancak onlar isteklerinde ısrarcı olmuşlardır. Müfessir, havarilerin ısrarlı bir şekilde istekte bulunmalarını, onların henüz Allah’ı hakkıyla tanımadıkları ilk zamanlarda yapmış olabileceklerini

söyler, yoksa onların böyle büyük bir peygamberi sadece sofraya arzuları için aracı kılmanın doğru olmadığını zikreder. Yine bu âyetin onların himmetlerinin düşük arzularının basit olduğuna işaret ettiğini bildirir. Eğer onlar yemek değil de daha kıymetli bir şey isteselerdi bu onlar için daha hayırlı olurdu ifadelerine yer verir. Çünkü Allah, “*Kim âhiret kazancını istiyorsa, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kârını istiyorsa ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun âhirette bir nasibi olmaz*” (eş-Şûra, 42/20) âyetinin ifade ettiği üzere onların isteklerinin doğru bir talep olmadığına işaret ettiğini belirtir (Bursevî, t.y. :2/462).

Onlar “*İstiyoruz ki ondan yiyeelim, kalplerimiz güvenle dolsun, bize doğru söylediğini bilelim ve buna tanık olalım*” dediler (el-Mâide 5/113).

Müfessir, Mâide 113. âyetin işârî yorumunda, sofraya inme konusuyla alakalı, aslında havarilerin bu isteklerini açlık zamanında yapmışlardır. Başka bir ifadesinde müfessir, onların bu isteklerinin asıl sebebini kalplerinin mutmain olması için yapmış olabileceklerine bağlar. Çünkü onlar, Allah’ın kudretinin kemâlini bilgiye dayanan delillerle bildiklerini, fakat bu bilgilere ilaveten müşahade ve ayne’l-yakın olarak bilmeyi istediklerini belirtmişlerdir. Ya da onlar bu delilleri duyanlardan olmak yerine aynı zamanda gözleriyle görerek şahit olanlardan olmak istemişlerdir şeklinde açıklar (Bursevî, t.y. :2/462).

Meryem oğlu İsa şöyle yalvardı: “*Allah’ım! Ey rabbimiz! Bize gökten öyle bir sofraya indir ki, ilk gelenimizden son gelenimize kadar bizler için bir şölen ve senden bir işaret olsun. Bizi rızıklandır; sen rızık verenlerin en hayırlısıdır.*” (el-Mâide 5/114).

Mâide 115. âyetin yorumunda Bursevî, Hz. İsa’nın Allah’a dua ederken samimi bir şekilde istekte bulunduğunu, bu duayı yaparken “*Allah’ım! Ey rabbimiz!*” diyerek Allah’ın ismini iki kere zikrettiğini belirtir. Bu şekilde duada bulunmasının onun samimiyetine işaret ettiğini söyler (Bursevî, t.y. :2/462). Hz. İsa’nın duası neticesinde Allah şöyle buyurdu: “*Onu size mutlaka indireceğim; fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, varlıklar âleminde hiç kimseye etmediğim azabı ona edeceğim.*” (el-Mâide 5/115). Müellif, bu âyetle alakalı Kâdî Beydâvî’nin tefsirinde şöyle bir işârî mânâ verdiğini nakleder: “*Bazı tasavvuf erbabının yemekler bedeninin gıdası olduğu gibi, âyetle zikredilen sofraya da ruhun gıdası olan hakikatlerden ibarettir. Zira Hz. İsa’nın kavmi henüz hazır olmadıkları halde hakikatleri öğrenmeyi talep etmeleri üzerine Hz. İsa onların bu isteklerini uygun görmez. Onları imandan sonra takva üzere amale davet eder. Fakat onlar bu isteklerinde ısrarcı olurlar. Bunun üzerine Hz. İsa da onların bu tekliflerini Allah Teâlâ’ya arz eder.*” Müfessir, tasavvuf erbabının sâlikin durumunu, havarilerin bu durumuna benzettiklerini ve şöyle dediklerini belirtir: “*Sâlik’e bulunduğu makamın fevkinde eğer bir makam keşf olunursa, o bu makama belki güç yettiremez veya o makamda sebat edemez.*” Neticede sonu iyi olmayan bir duruma düşebilir. Bu âyetle buna işaret olduğunu açıklar (Bursevî, t.y. :2/463).

Hz. İsa’nın isteği üzerine inen sofranın tekrar semaya kaldırılmasıyla alakalı olarak Bursevî, Üftâde’nin şöyle dediğini nakleder: Hz. İsa’nın kavmine inen sofranın, tekrar geri kaldırılması aslında onların bir defa yaptıkları isyan nedeniyledir. Eğer denilirse ki bizler bu kadar isyanda bulunmamıza rağmen niçin Allah, bu nimetlerini geri almıyor da niçin onlar bir defa isyan edince alıyor. Bununla ilgili Üftâde hazretleri şöyle der; onlara inen sofraya sıfat mertebesinde inmiştir. Bize inen ise zât mertebesinde inmiştir. Neticede sıfat mertebesinde olan değişir, fakat zât mertebesinde olan değişmez şeklinde açıklamada bulunur (Bursevî, t.y. :2/463).

1.2.7. Hz. Muhammed’in (s.a.v) Geleceğini Önceden Haber Vermesi

“*Meryem oğlu İsa da şöyle demişti: “Ey İsrailoğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat’ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim.” Ama o (Ahmed) kendilerine apaçık kanıtlarla gelince, “Bu (kanıtlar) besbelli bir büyü!” dediler. (es-Saf 61/6).*”

Bursevî, birçok eserinde⁸ yer verdiği Saf sûresi 6. âyetle alakalı bu âyetin faydalarının çok olduğunu ve aynı zamanda birçok sırları ihtiva ettiğini bildirir. Hatta öncü büyüklerin kalplerinin özelliklerini barındırdığı için müşahede ehli arasında nâdiren görülen gaybî işaretleri içerdiğini söyler (Bursevî, 2023 :26). Bursevî, “*Benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim*” âyetinin yorumunda kalb İsa’sının müjdelediği elçinin Ahmed olduğunu, elinde Livâül-hamd sancağı taşıdığını ve bütün kemalatların onun çevresinde döndüğünü açıklar (Bursevî, 2024 :105). Bu âyetin birçok tasavvufî manaya işaret ettiğini belirten Bursevî, âyete şöyle bir işârî mânâ verir: âyette zikredilen Hz. İsa’yı kalb, İsrail kelimesini ruh ve oğulları kelimesini ise nefis, hevâ ve diğer dünyevi ve beşerî şer güçler olarak ele alır. Oğulları ruhun kalıbından meydana gelmelerine rağmen babalarının hükmünden soyutlanmış olduklarını söyler. Bu nedenle kalb İsa’sı onları tabiî ve biyolojik karakterlerinin karanlıklarından ruha (yani İsrail’e) çağırdı ve onları derecesi yüksek olan Ahmed sırrı ile müjdeledi. Zira sırrın derecesinin yüksek olmasını, çok hamd etmesi nedeniyle kalb İsa’sının önüne geçtiğini bildirir. Çünkü onun hamdi zât, fiil ve sıfatlar makamından olup ondan başkasının hamdi ise bu makamları cem edici olmamıştır. Neticede sırrın getirdiklerini beşerî şer güçler batıl ve hayal olarak nitelendirip haktan yana olanlardan uzaklaşmışlardır (Bursevî, t.y. :9/495-497).

Müfessir, Kadı Beydâvî tefsirinden rivayetle bu âyetle alakalı şöyle bir yoruma yer verir. “Bu âyet; önceki kitap ve peygamberleri tasdik etmenin, dürüst insanların adet ve ahlakından olduğuna işaret eder.” Aynı zamanda bu âyette, geçmiş peygamberleri ve kitapları tasdik eden Muhammed ümmetine övgü olduğunu ve kendisinden sonra elçi olarak gelecek Hz. Muhammed’i tasdik etmenin de önemine işaret ettiğini belirtir (Bursevî, t.y. :9/495-497).

Ahmed isminin mânâsına yer veren Bursevî, bu ismin peygamber isimleri arasında özel bir isim olduğunu belirtir. Zira bu ismin sahibi olan Hz. Muhammed bu isim sayesinde dünyada ilim hikmet ve hidâyetten yararlandığı gibi ahirette de şefaat hakkı verileceğinden dolayı övülmüştür. Çünkü Kur’ân’ın çokça zikrettiği hamd aynı zamanda birçok duada da kendine yer bulmaktadır. Neticede Hz. Peygamber, rabbine çok hamd ettikten sonra Muhammed olmuştur. Bursevî, aynı zamanda Ahmed ve Muhammed ismini ondan önce hiçbir kimsenin kullanmadığını, sadece Hz. Muhammed’in doğumu öncesi birkaç kişinin gelecekte çocukları peygamber olur düşüncesiyle bu ismi verdiklerini belirtir (Bursevî, 2023 :74, t.y. :9/495-497).

Bursevî, Ahmed isminin içerdiği mânâ itibarıyla Allah’ı çok hamd eden anlamında hamd kelimesi kökünden geldiğini ve hamd etmenin ise işin sonunda söylendiğini açıklar. Bu itibarla Ahmed ve Muhammed isimleriyle müsemma olan Hz. Peygamber, nebi ve resullerin sonuncusu olarak teşrif edeceğine bu âyette geçen Ahmed ismi işaret etmektedir (Bursevî, 2023 :74). Yine Ahmed isminin Muhammed isminden önce gelmesiyle alakalı olarak müellif, kendisine şöyle bir varidatın geldiğini belirtir: “Hz. Peygamber, ruhlar âleminde iken imkân mimiyle Ahad’ten ayrılmış olarak bulunmaktaydı. Nitekim onun ismindeki harflerin az olması ruhlar âlemindeki tecerrüd halinde bulunduğuna işaret etmekteydi. Ne zaman ki ayn âlemine (varlıklar âlemine) teşrif etti o zaman dıştaki varlıklar âlemine gelmesinin sırrı olarak ona başka elbiseler giydirildi. Bu sayede isminin harfleri çoğaldı ve neticede Muhammed ismiyle müsemma kılındı” şeklinde açıklar (Bursevî, t.y. :9/495-497).

Müfessir, ariflerden bazılarının Ahmed isminin verilmesiyle alakalı şöyle dediklerini nakleder. “Hamd konusunda Hz. Peygamberin, diğer nebi ve resullerden daha kapsayıcı hamd ettiğini ve bu nedenle de ona Ahmed isminin verildiğini söylerler.” Zira Hz. Peygamberin hamdî, fiiller ve sıfatların tevhidini kuşatan zât tevhidinin gereğidir. Diğer peygamberlerin hamdi ise fiillerin ve sıfatların tevhîdi hasebiyledir (Bursevî, t.y. :9/495-497).

Hz. Muhammed’e verilen isimlerin çok olduğunu belirten Bursevî, bu sayı hususunda ihtilaf edildiğini beyan eder. Ancak Allah Teâlâ’nın esmâ-i hüsnâsı olduğu gibi Hz. Peygamberin de bin tane isminin var olduğunu bildirir. Zira cem makamında Allah’a nisbet edilen isimlerin Hz. Muhammed’e ait olduğunu ve bu nedenle onun isimlerinin çokluğuna işaret ettiğini zikreder. Yine onun fark yönünden

⁸Bk. Bursevî’nin Hz. Muhammed’in gelişini müjdeleyen *Mecûi’l-Beşîr* ve *Kalbe gelenler* (*Eyyühe’l Bülbul*) eserleri bu konuyu detaylıca ele almıştır.

de isimlerinin var olduğunu ve bunların başında öven ve övülen anlamlarına gelen Ahmed ve Muhammed isimlerinin geldiğini bildirir (Bursevî, 2023 :76, t.y. :9/495-497).

1.3. Hz. İsa'nın Vefatı ve Allah'ın Katına Yükselmesi

Hiz. İsa'yı diğcr peygamberlerden ayrı kılan en önemli özelliklerinden biri de vefatı ve Hiz. İdris gibi Allah'ın katına alınması olayıdır. Onun vefatıyla alakalı, genelde nüzû'l-i İsa veya (nüzulü-Masih) şeklinde âlimler arasında tartışmalara konu olduğı görülmektedir (Çelebi, 2000 :22/472-473). Kur'an, Âl-i İmrân 3/54-55. ve Nisâ 4/157. sûrelerinde ele aldığı bu konuyla alakalı genelde iki görüş öne çıkmaktadır. Birincisi, Âl-i İmrân 55. ve Nisâ 157. âyetlere dayanarak Hiz. İsa'nın hayatta olduğı ve henüz ölmediğı düşüncesinde olanların görüşüdür. Bunlara göre Hiz. İsa'yı düşmanları öldürmek istediler fakat Allah Teâlâ kendi katına alarak onu korumuştur. Ancak ileride ruhunu alacağını söylerler. İkinci görüş ise Hiz. İsa düşmanları tarafından öldürölmek istendiğı vakit Allah Teâlâ, onu tabi ölümle vefat ettirip ruhen kendi katına aldı diyenlerin görüşüdür. Onlara ise Mâide sûresi 117. âyette Allah, Hiz. İsa'nın ölümünü mâzi sığasını kullanarak haber vermesini delil olarak alırlar (Çelebi, 2000 :22/472-473).

Bursevî, Hiz. İsa'nın vefatıyla ilgili olarak tefsirinde birçok görüşe yer vermiş ve bu hususla ilgili zikredilen âyete diğcr yorumların yanında kendi tasavvufi yorumunu getirerek açıklamaya çalışmıştır (Bursevî, t.y. :2/317-318).

"Allah elçisi Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdük" demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşüröldüler. Onun hakkında ihtilafa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir." (en-Nisâ 4/157).

Bursevî, Hiz. İsa'nın düşmanları tarafından ona acı vermek için işkence yaparak öldürme yoluna gitmeleri bağlamında Nisâ 4/157. Âyeti ele alarak şöyle bir tasavvufi yoruma yer verir: "Kutsi ve ilahi nurlarla parlayan Hiz. İsa'nın nefsi, meleklerin çok yakınında bir konumda bulunmaktaydı. Neticede böyle bir nefsi taşıyan beden, öldürölmesinden veya tahrip edilmesinden dolayı hissedilecek acının büyük olmayacağıdır. Zira melekût âlemine muhabbeti olan kutsi nefis, beden, karanlıklarından ayrıldıktan sonra, engin ufuklarda celâl âleminin nurlarına doğru uçmaya başlar. Ona verilen bu haller Hiz. Âdem'den itibaren çok az kişiye nasip olmuş bir durumdur," şeklinde açıklar (Bursevî, t.y. :2/317).

"Bilakis Allah onu kendi katına kaldırmıştır. Allah izzet ve hikmet sahibidir." (en-Nisâ 4/158).

Müellif, Hasan Basrî'den rivayetle bu âyetin şöyle tefsiri eder: "Allah Teâlâ'dan başkasının hükmünün geçmediğı, meleklerin karar kıldığı semaya Allah, Hiz. İsa'yı kendisinin keramet mahalli olarak yükseltmiştir." Yine Hiz. İsa'nın semaya kaldırılmasının hikmeti olarak, onun bereketinden sema ehli faydalanması için Allah Teâlâ meleklerle beraber olmasını istemiştir şeklinde açıklar (Bursevî, t.y. :2/318). Bursevî, Allah'ın Kudret isminden yola çıkarak Hiz. İsa'nın semaya yükseltilmesi olayına şöyle bir mânâ verir: beşerî kudret açısından bakıldığında imkânsız olan bu olay, Kudret sahibi Allah için ise çok kolay bir hadisedir. Çünkü onun kudretinin üstünde hiçbir güç sahibi yoktur. Bu nedenle Hiz. İsa'nın semaya kaldırılışı hikmetli bir olaydır. Allah onu semaya yükselttiğinde onu nura büründürmüş ve çok değerli elbise giydirmiştir. Artık o sema ehlinde biri olmuş, yeme içmeden lezzet almaz ve meleklerle beraber arşın etrafında dönmektedir. Neticede Hiz. İsa, bir taraftan yere ait, bir taraftan göğe, bir taraftan insan ve bir taraftan da melek olmuştur (Bursevî, t.y. :2/318).

"Allah buyurmuştu ki: *"Ey İsa! Ben seni vefat ettireceğim, seni katıma yükselteceğim, seni o inkârcılardan arındıracağım ve sana tabi olanları kıyamet gününe kadar inkâr edenlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte, ayrılığa düşüp durduğunuz hususlarda aranızda hükmü o zaman ben vereceğim."* (Âl-i İmrân 3/55).

Müfessir, bu âyette *"Seni kendime yükselteceğim"* ifadesinin Hiz. İsa'nın şanını yüceltmeye işaret olduğunu söyler. Nitekim O, Allah Teâlâ'nın Hiz. İsa'yı gökyüzüne, meleklerin makamına yani ikram mahalline çıkaracağını beyan eder (Bursevî, t.y. :3/41).

Bursevî, ez-Zuhruf 59. âyetin yorumunda “*kendisine nimet verdiğimiz*”⁹ ifadesini şöyle yorumlar; Hz. Âsâ’nın iki yönü vardır. Allah Teâlâ, onu zâhiri yönüyle müridlere imam kılarken, bâtını yönüyle ise ariflere nur yapmak suretiyle büyük bir lütufta bulunmuştur. “*Örnek kıldığımız bir kuldur.*” sözünü ise Allah kime nimet verip, ihsan ve lütuf da bulunursa onu ya nebî veya veli kılar. Bu nedenle Allah’ın lütuf ve ihsanını arzulayan kullar için Hz. Âsâ’nın durumu en güzel örnek olduğunu söyler (Bursevî, t.y. :8/381-382). “*İsteseydik sizin yerinize, yeryüzünde egemen olacak melekler yaratırdık.*” (ez-Zuhruf 43/60). Hakiki hilafetin Allah’ın ahlakıyla ahlaklanma olduğunu söyleyen Bursevî, bu âyete şu işârî mânâyı verir: Eğer kişi hakkıyla Allah’a ibadette bulunursa, Hak Teâlâ ona, lütuf ve ihsanda bulunarak, meleklerin güzel ahlakıyla ahlaklandırır ve yeryüzünün halifesi kılar (Bursevî, t.y. :8/381).

SONUÇ

Kur’ân-ı Kerîm, ilk insan Hz. Âdem’in yaratılışı gibi Hz. Âsâ’nın yaratılışını da ayrıntılı bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Konuyla alakalı Kur’ân-ı Kerîm’in âyetlerine bakıldığında Hz. Âsâ’nın ve diğer insanların yaratılışının birbirine benzemediği görülecektir. Nitekim bu hususla ilgili Âl-i İmran suresi 59. âyetinde, “*Allah nezdinde yaratılış bakımından Âsâ’nın durumu Âdem’e benzer;*” denilerek Hz. Âdem ve Âsâ’nın yaratılışındaki olağan üstü duruma dikkat çekilmiştir. Hz. Âsâ’nın babasız doğumu Hz. Âdem’in doğumuna benzetilerek Allah’ın Kudret sıfatına işaret edilmiştir. Netice itibarıyla Kur’ân’ın doksan üç âyetinde kendisine yer verdiği Hz. Âsâ’nın doğumu, mucizeleri ve ölümü en fazla dikkat çeken konular arasında zikredildiği görülmektedir.

İbni Arabî’nin fikir dünyasını benimseyen ve onun vahdet-i vücûd düşünce anlayışını savunan Bursevî, Hz. Âsâ kıssasıyla alakalı âyetleri eserlerinde konu edinirken zâhiri bağlamlarından koparmadan bâtını boyutuna yer vermiş. Genellikle Allah’ın isim, fiil ve sıfatları başta olmak üzere ruh, kalp, nefis, sır, mürid, seyr-u sülûk, fenâ fillah, halifelik ve insan-ı kâmil, feyz ve ilham gibi tasavvufî hal ve makamları konu edindiği görülmüştür. Bursevî, bakire olan Hz. Meryem’in kendisine hiçbir erkek dokunmadığı halde Hz. Âsâ’ya hamile kalmasını ve babasız olarak onu dünyaya getirmesini hükümler babından ele almış ve Hz. Meryem olayını bilinen bir hadise olduğunu belirtmiştir.

Hz. Meryem’e gelen Rûhu’l-kudûs’le ilgili olarak Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* tefsirinde, kudûs kelimesinin “mukaddes” mânâsında Allah’a işaret ettiğini, ruhun ise Cebrâil olduğunu bildirir. Bunun yanında başka rivayetlere de yer verir. Ancak *Kitâbu’l-Envâr*, *Kitâbü’n-Netîce* ve *Tamâmu’l-Feyz* gibi eserlerinde Rûhu’l-kudûs’ün açıkça Cebrâil olduğunu ve “mukaddes ruh” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bursevî’nin eserlerinde tefsirinde naklettiği birçok konuyu kimden nakletmişse onun görüşü olarak sunarken, diğer eserlerinde bunu çok az olarak ortaya koyduğu ve genelde kendi görüşü olarak sunduğu anlaşılmaktadır.

Bursevî, ortaya koyduğu işârî yorumlarının önemli bir kısmını, özellikle Necmeddin ed-Dâye’nin *Te’vilâtü’n-Necmiyye* eseri olmak üzere Kâşânî, Kadı Beydâvî Kuşeyrî, Celvetiyye şeyhi Üftâde ve “şeyhim” diye andığı Osman Fazlı Efendi ve kendi tasavvufî yorumlarından oluşmaktadır. Müfessirin bu yorumları dikkatle incelendiğinde çoğunda zâhiri yöntemin ön plana çıktığı görülür. Nitekim onun “işâret” adıyla ortaya koyduğu açıklamaların bir bölümü, rasyonel ve aklî bir çalışmanın ürünü olan i’tibar yöntemine dayandığı görülmektedir. Ancak bu Bursevî’nin hiç işârî yorum yapmadığı anlamına gelmez. Zira Kur’ân’ın birçok âyetine işârî mânâ vermek, şüphesiz kolay bir iş değildir.

Mesela, Hz. Âdem’in ebu’l-beşer ve Hz. Muhammed’in ebu’l-ervah konumunda olduğunu söyleyen Bursevî, Rûhu’l-kudûs’ün ruh üflemesi neticesinde Hz. Âsâ’nın yaratılmasından dolayı Hz. Muhammed’in ruhaniyet bakımından Hz. Âsâ’nın dedesi olduğunu söylemesi ve yine (es-Saf 61/6) âyetinin yorumunda Hz. Muhammed’e verilen isimlerin bin tane olduğunu bildirmesi gibi durumlar aklın istidlâliyle yapılmış yorumlar olarak değerlendirilebilir. Fakat bir kimsenin kalbine vâridât yoluyla gelen bir manayı test etme imkânımız bulunmadığından, bir yorumun aklî mi yoksa keşfî mi olduğunu kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Bizim için esas olan muhatabın beyanı olup, herhangi bir

⁹ “O, sadece kendisine nimet verdiğimiz ve İsrâiloğulları’na örnek kıldığımız bir kuldur.” (ez-Zuhruf 43/59)

ithamda bulunma hakkını kendimizde görmemekteyiz. Bu nedenle müfessirin eserlerinde zikrettiği işârî yorumlarıyla yetinilmesinin ve muhatap kitleye aynen sunulmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Netice itibarıyla Kur'ân kıssalarını, sadece zâhiri boyutuyla ele alıp, belirli bir zaman ve mekân kalıbı içerisinde sınırlamak Kur'ân'ın tefekkür anlayışına uygun düşmez. Bu nedenle Bursevî'nin tarihsel bir vakıa olan Hz. İsa kıssasını zâhiri anlamının yanında bâtını bir manayla da ele alıp değerlendirmesi önem arz etmektedir. Zira tasvir edilen bu olayları her asrın insanına mesaj vermek için zaman ve mekân boyutlarından çıkarıp muhatap kitlenin manevi yönünün gelişmesine ve insanın yüce yaratıcısıyla deruni bir ilişki içerisine girmesine vesile olur. Nihayetinde Kur'ân, hakikatlerin muhataplarıyla buluşması noktasında Hz. İsa kıssasına getirilen işârî yorum ve tasavvufî düşünce, insanın iç âleminde pozitif enerjinin oluşmasına önemli katkılar sunmuş olacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdullah, A. (1990). Kur'an'a Göre Hz. İsa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara.
- Akdemir, S. (1992). *Hristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altuntaş, H. ve Şahin, M. (Çev.). (2009). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ataurrahim, M. (1985). *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*. (K. Demirci, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bursevî, İ. H. (1976). *Kitâb'ul Hutâb*. İstanbul: Divan Matbaacılık.
- Bursevî, İ. H. (2016). *Kitâbü'l-Envâr*. (N. Avan, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bursevî, İ. H. (2019). *Kitabü'n-Netice*. İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın.
- Bursevî, İ. H. (2020a). *Tuhfe-i Recebiyye (Esmâ'ül-Hüsna Şerhi)* (3. bs.). İstanbul: Sufi Kitap.
- Bursevî, İ. H. (2020b). *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*. İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın.
- Bursevî, İ. H. (2023). *Mecûi'l-Beşîr Li-Eclî't-Tebşîr (Müjdelere Gelen Elçi)*. (F. Yıldız ve Ö. Çınar, Çev.). İstanbul: Sufi Kitap.
- Bursevî, İ. H. (2024). *Eyyühe'l Bülbül / Kalbe Gelenler*. (F. Yıldız ve Ö. Çınar, Çev.). İstanbul: Sufi Kitap.
- Bursevî, İ. H. (t.y.). *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Çelebi, İ. (2000). İsa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Denizer, N. (2019). *Kur'an'ın Sûfî Yorumu—Bursevî Örneği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Baklî, E. M. S. R. (2008). *Tefsîru Arâisu'l-Beyân fî Hakâiku'l Kur'an* (C. 1). Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Kübrâ, A. b. Ö. b. M. N. (2009). *Et-Te'vilâtü'n-Necmiyye* (C. 1-6). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Kuşeyri Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin En-Nisabûri, Z. E.-K. A. b. H. E.-N. (t.y.). *Letâifu'l-Işârât* (C. 1). Mısır: Hey'etü'l Mısriyye el-âmmeh.
- en-Nahcuvânî, N. b. M. (1325). *El Fevatihu'l İlahiyye ve'l Mefatihu'l Gaybiyye* (C. 1). İstanbul: Matbuatu'l-Osmani.
- er-Râzî, F. E. A. M. b. Ö. (1420). *Et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- es-Semerkandî, E.-L. N. b. M. (2005). *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Semerkandî, E.-L. N. b. M. (t.y.). *Bahru'l-Ulûm* (C. 1). Beyrut.
- es-Sülemî, E. A. M. (1421). *Hakâiku't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- et-Taberî, M. bin C. (2000). *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an* (C. 1). Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- et-Taberî, M. bin C. (t.y.). *Târîh* (C. 1-9). Kahire.
- ez-Zemahşerî, E.-K. M. b. Ö. b. M. el-Hârizmî. (t.y.). *El-Keşşafan-Hakâiki't-Tenzil* (C. 1). Beyrut: Dârü'l-ma'rife.
- Fatîş, E. (2000). *Kur'an'da Hz. İsa*. Kayseri: Netform Matbaacılık.

- Güç, A. (1991). Kur'an-ı Kerime Göre Hz. Meryem ve İsa. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3(3).
- Güzel, M. (2000). *Kur'an ve İncillere Göre Hz. İsa'nın Ref'i*. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- İbn Acîbe, E.-A. A. b. M. b. M. el-Hasenî eş-Şâzelî. (1419). *El-Bahrü'l-Medid fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (3. bs., C. 1). Kahire.
- İbn Kesîr, E.-F. İ. İ. b. Ş. Ö. (1999). *Tefsiru'l-Kur'ân'il-Azim* (C. 1). Beyrut: Dâru'tTiybe li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Köksal, M. Â. (2004). *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parlak, Ş. (2008). *İnciller'de ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa İle İlgili Olağanüstü Haller*. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şahin, İ. (2018). *Kur'an'da Suyun Varlığı*. İzmir: Okur Akademi.
- Sönmez, Z. (2004). *İnciller ve Kur'an Işığında Hz. İsa*. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Tümer, G. (1997). *Hristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yüksel, M. B. (2017). *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri*. Ankara Okulu Yayınları.